

Ivan Prokop

*Motto: ...lítý dům Habsburků a jiné besty
sáhly nám na život, toť jejich cesty...*

*Antonín Neuwirth – básník a trafikant,
Polná*

Cesta na ostrov Asinara, cesta smrti, cesta naděje

Již dlouho tančila Evropa svůj valčík, ale jak se brzy ukázalo, tato selanka pomalu končila. Koncem roku 1913 a počátkem roku 1914 propuká v Evropě diplomatický nepokoj mezi Ruskem a Tureckem, Rakousko-Uherskem a Srbskem, Albánie mobilizuje a hrozí Řecku. Téměř všechny státy ohlašují mimořádné výdaje na posílení svých armád a zvyšují jejich počty, a tak to kvasí až do června 1914.

...a pak to bouchlo, bestia triumphans!

„Tak nám zabili Ferdinanda“, řekla paní Müllerová Švejkovi. „A kterého, toho sluhu od drogisty Průši, či toho Kokošku co sbírá psí hovínka“, ptá se Švejk. „Ale přece toho tlustýho z Konopiště“, odpověděla paní Müllerová. Dne 28. června 1914 srbský student, člen nacionalistického spolku, Gavrilo Princip zastřelil v bosenském Sarajevu v projíždějícím automobilu následníka rakouského trůnu arcivévodu Františka Ferdinanda d'Este a jeho manželku. Události nabývají rychlý spád. Rakousko ihned mobilizuje 8 armádních sborů, Německo se solidarizuje. V průběhu srpna si státy Trojspolku – Rakousko-Uhersko, Německo a Turecko (Itálie je dosud v neutralitě) a státy Dohody – Francie, Anglie a Rusko vzájemně vyhlásují válku.

Pro náš příběh je důležité úplné vyhlášení mobilizace všech rakouských vojsk koncem června a vyhlášení války Srbsku dne 28. července 1914. V tom okamžiku se začínají odvíjet osudy dvou protagonistů našeho pojednání – mladého lékárníka **Vratislava Sedláka z Polné** a **Jana Lašky ze Záborné**. Oba byli mobilizováni v první vlně, odesláni na srbskou frontu a vrženi tím do kadlubu válečného masakru.

Rakouská ofenzíva proti Srbsku pod velením zemského náčelníka generála Potiorka byla zahájena 12. srpna z území Bosny a Hercegoviny překročením řek Sávy a Driny. Byla to akce ukvapená, nedostatečně připravená, a skončila proto porážkou. Již 20. srpna podnikli Srbové protiofenzívu a po čtyřech dnech litych bojů zatlačili rakouskou armádu zpět do Bosny. Past sklapla a náš polenský chlapec, spolu s dalšími asi 70 000 spolubojovníky, padl do srbského zajetí. Bylo to naprosté fiasko generála Potiorka, o kterém se však rakouský tisk vyjadřoval nejasně

a neurčitě, když psal, že rakouské vojsko obsadilo Obrenovo a Plevje v Srbsku, ale později zaujalo dřívější postavení na řece Drině. Velmi kulantně komentovaná skutečná porážka. O desítkách tisíc zajatých vojáků žádná zmínka.

Zajatecký tábor v Niši

Oněch 70 000 rakouských a částečně i německých zajatců bylo rozděleno do několika zajateckých táborů. Do jezdeckých kasáren v Niši, jižně od Bělehradu, bylo umístěno 30 000 mužů. Mezi nimi byl i **Vratislav Sedlák**, zajatý 19. srpna. Vzhledem ke své profesi lékárníka byl přidělen do II. rezervní nemocnice v Niši jako ošetřovatel raněných a nemocných zajatců. Zde prodělal dětské příušnice a později i břišní tyfus. **Jan Laška** byl zajat až 3. prosince 1914 při dalších bojích na srbské frontě a též převezen do Niše. Zajatci byli v táboře rozděleni podle národností. Důstojnická skupina asi 600 mužů byla od nižších šarží oddělena.

Lístek polní pošty Vratislava Sedláka ze zajetí v Niši

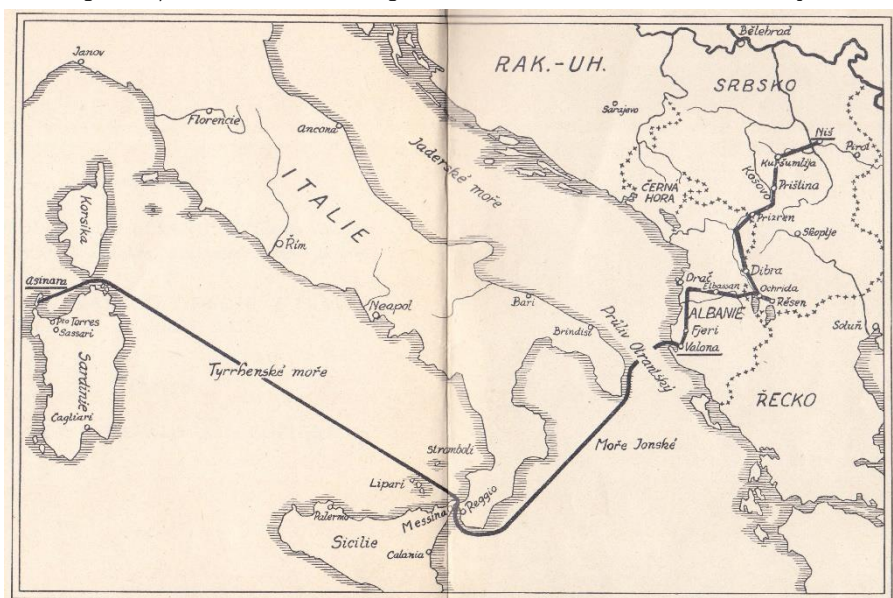
Zpočátku byly v táboře přijatelné podmínky. Spalo se v budovách, kvalita i množství stravy vyhovující, mnozí dostávali i něco v balíčcích z domova včetně peněz na přilepenou. Měsíční žold byl vyplácen ve výši 60 dinárů. Bylo možno telefonovat a posílat poštu. Pracovalo se na

stavebních úpravách tábora, pořádala se fotbalová utkání či menší kulturní vystoupení. Byly tak vcelku plněny mezinárodně dohodnuté podmínky o zacházení s válečnými zajatci, které sledovala i organizace Červeného kříže. Tato situace se však počátkem října 1915 rychle mění k horšímu. Do bojů proti Srbsku zasahuje Bulharsko, jejímž letectvem je Niš bombardována. Rakouská armáda postupuje k Bělehradu a srbské velení připravuje evakuaci tábora, kde se výrazně zhoršují podmínky v zásobování potravinami, kterých ani Srbové nemají dostatek, objevují se onemocnění břišním tyfem a úplavicí.

Pochod hladu Albánií do přístavu Valona

Dne 19. října 1915 přichází rozkaz srbského velení k opuštění tábora. Konečným cílem je středomořské pobřeží a přesun do Itálie. Vojská ukládají svůj skromný majetek do kufříků, kufříky na vozy tažené koňmi či mulami a desetitisíce mužů se vydává na pěší pochod směr Priština. V plánu je ujít denně 20–30 kilometrů. Přichází však podzimní plískanice, déšť, zima, rozblácené cesty, vozy s bagáží často zapadají do bahna a musí být vyprošťovány. Proudů zajatců se postupně mísí s prchajícími civilisty, protože srbská fronta se začíná hroutit. Rakušané dobývají Bělehrad.

Zásobování potravinami pochopitelně vázne. Jen místy je možno nakoupit nějakou drůbež, skopové či ovoce ve vesnicích, kterými čím

Mapka pěšího a lodního přesunu zajatců

dál více zbědovaní zajatci procházejí. Rozvodněné potoky místy strhávají mostky a nutí zajatce k brodění potoků a říček. Povozy váznou a některé již nejsou k použití. Předvojem se dosud ještě daří postavit stanové tábory k přečkání nocí, ale do stanů přicházejí totálně promočení, zimou zdeptaní vojáci. Spát se v podstatě nedá. K večeri je podávána studená voda, trochu řídké gulášové polévky a kousek komisárku.

Příštinou procházejí zajatci velmi rozmrzele. Obchody ve městě jsou zavřené, nelze nic koupit, vystrašení obyvatelé jsou zavřeni doma. Ráno mrzne a je slyšet dunění dělostřelby. Přichází zpráva o změně cesty na horší variantu. Původně měli být zajatci transportováni směrem na Skoplji a Soluň, kde mělo dojít k nalodění na italské loď. Cesta by vedla údolními řek dolů k moři. Bulhaři však útočí na Skoplji a přichází rozkaz k postupu zpět k albánským hranicím a zasněženým horám na obzoru.

Po sedmnácti dnech pochodu stojí zajatci před Prizrenem (dnes v Kosovu). Je to muslimské město, s čilým obchodním ruchem, kde je možno doplnit zásoby potravin, nějaké to maso, uzeniny, ovoce a tabák. Zbědovaní zajatci jsou ubytováni v místních kasárnách, kde se mohou po mnoha dnech pochodu vykoupat a oholit. Dne 12. listopadu, po osmi dnech odpočinku, je vydán rozkaz k dalšímu pochodu přes albánské území k Ochridskému jezeru. Cesta pozvolna stoupá z bahnitých údolí na horské stezky, které však ve vyšších polohách pokrývají vrstvy sněhu. Vojáky čeká pětidenní cesta přes horské hřebeny ve výši až 1600 m. Krajina je pustá, cestou nelze nic koupit. Denní příděl činí čtvrtku kukuřičného komisárku, rychle mizí i zásoby nakoupené v Prizrenu. Spí se na holé, promrzlé a často i zasněžené zemi, bez střechy nad hlavou, protože povozy se stany uvázly ve sněhových závějích a některé se nenávratně ztratily. Srbské velení nemá potraviny ani pro své lidi, natož pro cizí zajatce. Dramaticky se mění počasí. Neustávající déšť se sněhem, silný vítr a mráz proměňují již tak zbědované lidi ve vychrtlý, roztrhaný a hladový přízrak pohybující se se smrtí v patách albánskými horami. Nemocní zůstávají bez pomoci ležet a odevzdávají se neblahému osudu. Přibývá mrtvých ležících okolo cesty. Nikdo je nepohřbívá, není ani síly ani náradí na vykopání hrobů. Zbývající stádo mul jen tak tak stačí k převozu zařízení kuchyně pro ostatní přeživající.

Hladoví vojáci se vrhají na mrtvoly dobytka ležící u cesty, odřezávají kusy masa a ještě za syrova je pojídají. Je to boj o život, který vyhrají jen ti zdraví a nejsilnější. Na noc se nestaví již ani stany. Lidé sedí na zemi přitisknutí k sobě, zabaleni do svých přikrývek a zbytků stanů. Za mrazivého rána pak mnozí již nevstanou. Rozkaz zní – posbírat mrtvé na hromadu. Co s nimi bude, nikdo neví. (Až po válce byly nacházeny

Po odtání sněhů se podél horských cest objevily hromady lidských ostatků

hromádky lidských koster při horských cestách mnohdy roztahané šelmami po okolí).

Po překonání posledního horského sedla konečně sestup do údolí k Ochridskému jezeru, kde snad bude tepleji a nějaké osídlení, s možností nakoupit něco k jídlu a k ošacení, či obutí, neb mnohé tyto potřeby již vzaly za své. Cesta z albánské Dibry do srbské Strugy v délce 50 km je však výsledkem zmatečných rozkazů srbského velení a je zcela zbytečná. Kolony jsou hnány zpět na albánské území. Je to ta nejtěžší zkouška lidské vůle. V mrazivém větru padají mnozí vysílením. Mrtvol kolem cest opět přibývá.

Cesta širokým údolím klesá do města Elbasan. Počasí se lepší, je tepleji, objevují se lidská sídla. Olivové háje střídají obdělávaná políčka se zbytky úrody. Na ovocných stromech jsou i nějaké nesklizené plody. Konečně civilizace. V Elbasanu se tři dny odpočívá, lze nakoupit nějaké potraviny a tabák. Je i více přídelu, ráno teplý čaj, večer polévka. Někteří mají štěstí a mohou spát i v místních domcích – naprostý ráj na Zemi.

Po třech dnech odpočinku pokračuje cesta směrem na přístav Drač, kde by mohlo dojít k nalodění. Dne 7. prosince však anglické loďstvo v Jaderském moři napadá rakouskou flotilu a Drač je prohlášen za nebezpečné území. Ke zklamání všech je nutno otočit prudce k jihu

a zamířit do Valony. Bude to asi pětidenní cesta. Všichni na ni dostávají jeden bochník chleba a jde se. Cesta vede okolo moře, a často zabředává do přímořských zasolených bažin. Spí se pod širákem, ale noci jsou vcelku teplé. Místní obchodníci však prodávají jen za turecké peníze a ty nikdo nemá.

Dne 15. prosince 1915 přebírá před Valonou zbídačené oddíly našich zajatců italská armáda. Je více jídla. Nalodění probíhá celou noc. Po třídní plavbě jsou zajatci vyloděni na malém italském ostrově Asinara severně od Sardinie.

Bilance je děsivá. Z původně 30 000 zajatců transportovaných z Niše dorazilo do Valony za 56 dní pochodu pouhých 24 000. Taková byla daň pochodu hladu Albánií. Hlad, zimu, vyčerpání, nemoci, úplavici, tyfus a snad i choleru nepřežilo 6000 lidí. Smrt si však vybírá svoje oběti i na lodích. Během třídní plavby na ostrov umírá na moři na úplavici a tyfus dalších 1500 lidí. Mrtvoly jsou házeny cestou do moře.

Asinara otvírá svoji náruč

Asinara je malý, pustý ostrov s trestaneckou kolonií pro italské zločince. Žijí zde divocí oslí, krajina je pustá, spoře porostlá středomořskou vegetací s nejvyššími kopci kolem 400 m n.m.

Italové sdělují, že po nutné karanténě budou zdraví a schopní zajatci odesláni do Itálie či do Francie k posílení vznikajících jednotek československých legií (Itálie dne 3. 5. 1915 vystupuje z Trojspolku a přidává se na stranu Dohody). Skutečnost je však poněkud jiná. Odsun zajatců na pevninu začínají až v dubnu 1916.

První dny na Asinaře se nesou ve znamení důkladné osobní hygieny včetně odvířování a dezinfekce oděvů, které je v mnoha případech nutno vyměnit za nové. Jídla je zpočátku málo, ale postupně se situace zlepšuje. Zajatci jsou rozděleni podle národností a umístěni do stanů. Pro akutně nemocné je zřízen izolační tábor rozdělený na skutečně nemocné a na podezřelé. O chod tábora se stará 850 členů italské domobran.

Po několika týdnech se v táboře objevují obchodníci z nedaleké Sardinie. Kvete výměnný obchod. Za hodinky a prsteny možno vyměnit sýr, ovoce, víno, tabák i nějaké konzervy. Ceny jsou však vysoké. Důstojníci dostávají žold ve výši 5–8 lir na den. Je k dispozici telefon a telegraf pro spojení s domovem. Italové se k zajatcům chovají s empatií, jak jen to jde. Do tábora jsou přivezeny i dojně krávy, aby bylo čerstvé mléko. Kromě centrální kuchyně a pekárny, kde je vydávána polévka, rýže, chléb, zelenina, ovoce, černá káva a čaj z místních bylinek,

si zajatci vaří i na ohništích u svých stanů. Někteří si pořídili rybářské pruty a obohacují svůj jídelníček čerstvými rybami.

Zajatecký tábor na ostrově Asinara

Počasí je docela příjemné, středomořské, i když je teprve krátce po Vánocích. Utrpení a dramata minulých týdnů zůstávají jen v děsivých vzpomínkách. Postupně v táboře vyrůstají nové drobné stavby z nepálených cihel, řemeslníci vyrábějí nože, různé suvenýry, hračky, kuřácké špičky a tabatěrky, které jsou posléze i předmětem výměnného obchodu. Někteří se pokoušejí o pěstování tykví. Krátí si tak předlouhé chvíle v táboře. Jinak nezbývá než chodit, či sedět a dívat se na moře. Někdy jsou na ostrov přivezeny časopisy a noviny se zprávami o dění na světových válečných frontách, a tak je známo, že Srbsko a Černá Hora jsou definitivně poraženy, a na západní frontě u Verdunu se vedou kruté poziční boje s tisíci mrtvých.

Žel, i v takovémto „přepychu“ umírají další kamarádi. Úplavice, tyfus a cholera, kterou italská lékařská potvrdili, si i nadále vybírá svoje oběti. Přežívající jim staví kapli poblíž hřbitova v pomístné části Tombarino, kde jsou pochováni. Jako symbol poděkování za záchranu životů je

zajatci postaven na ostrově i cementový pomník vděčnosti italskému národu.

Epilog

Konečně v dubnu roku 1916 zajatecká komise v Římě rozhoduje o transportu skupiny 5000 zajatců do Francie, ve které je i značná část Čechů. Další tisíce vojáků odchází v červnu a červenci, a to jak do Francie, tak do Itálie. Na Asinaře zůstávají jen ti, kteří nejsou schopni transportu ze zdravotních důvodů.

Vraťme se závěrem k osudu našich dvou chlapců, kteří přežili to smrtící drama pochodu hladu Albánií a dopluli až na ostrov Asinara. V době, kdy již probíhá částečná evakuace tábora a odsun vojáků na pevninu, umírá na tuberkulózu dne 31. 5. 1916, den před svými šestadvacátými narozeninami, lékárník **PhMr. Vratislav Sedlák z Polné** a je pochován na tombarinském hřbitově. Na stěně kaple postavené zajatci je vytesáno, s mnoha dalšími, i jeho jméno.

Jan Laška ze Záborné přežil ve zdraví, je převezen do Itálie, v dubnu 1918 vstupuje do Československých legií a v hodnosti majora se stává jedním z velitelů čs. armádního sboru v Itálii, kde je celkem rekrutováno 1598 československých legionářů, z toho 78 důstojníků. Po ukončení války se vrací do nové Československé republiky.

Stručně o protagonistech našeho příběhu

PhMr. Vratislav Sedlák (1. 6. 1890 Polná – 31. 5. 1916 Asinara, Itálie)

Syn polenského lékárníka PhMr. Vojtěcha Sedláka a Karly Sedlákové-Losenické.

Obecnou a měšťanskou školu absolvoval v Polné, čtyři třídy c.k. vyššího gymnázia v Hradci Králové (1904–1908), po třech letech studia na farmaceutické fakultě Karlo-Ferdinandovy univerzity v Praze a jednoroční praxi v lékárně Otakara Štorcha v Kolíně je v roce 1914 promován magistrem farmacie. Následně měl od svého otce převzít polenskou lékárnou U Černého orla. K tomu však již nedošlo.

Počátkem srpna 1914 je mobilizován do Brna k sanitnímu oddílu č. 9 zdejší pěchotní divize a tentýž měsíc odjíždí na srbskou frontu, kde je 19. 8. 1914 zajat srbskou armádou a jako válečný zajatec umístěn v zajateckém táboře v Niši v II. rezervní nemocnici jako ošetřovatel rakouských a německých zajatců. Zde prodělal epidemii břišního tyfu a příušnic.

Dne 19. 8. 1915 je zařazen do pěšího transportu 30 000 zajatců, který je přes Srbsko a Albánii hnán do přístavu Valona na břehu Středozemního moře. Odtud pak převezen na italský ostrov Asinara u Sardinie,

**Lékárenský praktikant
Vratislav Sedlák v roce 1911**

kde dne 31. 5. 1916 umírá na tuberkulózu. Za mrtvého je prohlášen soudem až v nové ČSR v roce 1919. Jeho jméno je zvěčněno na bronzové desce památníku bezmála 250 padlých v 1. světové válce na Husově náměstí v Polné.

Jan Laška alias Jeník Záborenský (5. 5. 1887 Záborná – 15. 2. 1964 Praha)

Syn venkovského učitele Jana Lašky v Záborné. Po vchození základní školy absolvoval gymnázium v Německém Brodě (1898–1906). Mobilizován v srpnu 1914 na srbskou frontu a zde 3. 12. 1914 zajat.

Absolvoval transport zajatců na ostrov Asinara spolu s Vratislavem Sedlákem. Zajetí však přežil a dne 22. 4. 1918 vstoupil do čs. legií v Itálii, se kterými se zúčastnil bojů po boku italské armády proti Raku-

šanům v jižním Tyrolsku. Dosáhl hodnosti majora a stal se jedním z velitelů 34. střeleckého pluku ve Spoletu. Po skončení války byl zařazen do československé armády a působil jako vojenský atašé v mezinárodní plebiscitní misi v Těšíně pro stanovení hranice mezi ČSR a Polskem. Po krátkém působení jako přednosta kanceláře čs. legií se stal zaměstnancem ministerstva zahraničí ve funkci konzula v Hamburku a Terstu, později pak jako šéf konzulátu v Miláně, Štrasburku a Curychu.

Své zážitky ze zajetí popsal v publikacích: *Pochod hladu Albánie* (1920) a *Asinara* (1928), které posloužily autorovi k sepsání tohoto příspěvku. Působení v legiích pak v knize *Stopami našeho odboje v Itálii* (1928).

Konzul Jan Laška v roce 1927

Použitá literatura:

Laška, Jan: *Pochod hladu Albánií*. Praha 1920.

Laška, Jan: *Asinara*, Praha 1928.

Prchal, Jan: *Biografický slovník Polenska*. Linda: Polná 2002.

Kronika 20. století. Fortuna Print: Praha 2000.

Světová válka 1914 slovem i obrazem. Sešit 3. Praha 1914.

Obrazové přílohy pocházejí ze soukromého archivu autora a publikací Laška, Jan: *Pochod hladu Albánií*. Praha 1920, Laška, Jan: *Asinara*, Praha 1928 a *Album reprezentantů všech oborů veřejného života československého*. Praha 1927.

*****

Jan Prchal

Socha anděla posledního soudu na hrobce Karla Varhánka

Na hřbitově u svatě Kateřiny v Polné lze při pozornější obhlídce zhlédnout několik působivých uměleckých děl. Vedle nádherné plastiky F. V. Foita na hrobce rodiny Vítkovy¹ pozornosti návštěvníka neujde hrobka polenského rodáka, továrníka a mecenáše Karla Varhánka.² Místu jeho posledního odpočinku dominuje socha anděla s roztaženými křídly a trubkou.

Jedná se nepochybně o tzv. anděla posledního soudu, který má podle Janova zjevení – závěrečné knihy Nového zákona – jako sedmý a poslední anděl ohlašovat troubením na polnici druhý příchod Krista, jeho konečné vítězství nad Satanem a vzkříšení duší k poslednímu soudu. Jde o poměrně častý motiv, objevující se ve funerální plastice, ale také v oltářní architektuře, například i v tzv. Černé kapli v děkanském kostele Nanebevzetí Panny Marie v Polné jsou také zakomponováni andělé posledního soudu troubící na polnice.

Delší dobu jsem pátral po autorovi nádherné bronzové sochy, avšak v dobových dokumentech a záznamech jsem našel pouze jméno A. Brenner. Je uvedeno v rukopisu muzejníka, kronikáře a publicisty

---

¹ Popsána včetně životopisu autora v knize Prchal, Jan (ed.): *Polná – střípky z historie i současnosti II*. Polná 2021, s. 180–187.

² O něm doporučuji článek Paclík, Jaroslav: *Lov sardinek vyžaduje šikovnost a výdrž, věděl dobře rybičkář Karel Varhánek*. in: Prchal, Jan (ed.): *Polná – střípky z historie i současnosti*. Polná 2018, s. 66–75.

Hrobka Karla Varhánka, foto autor

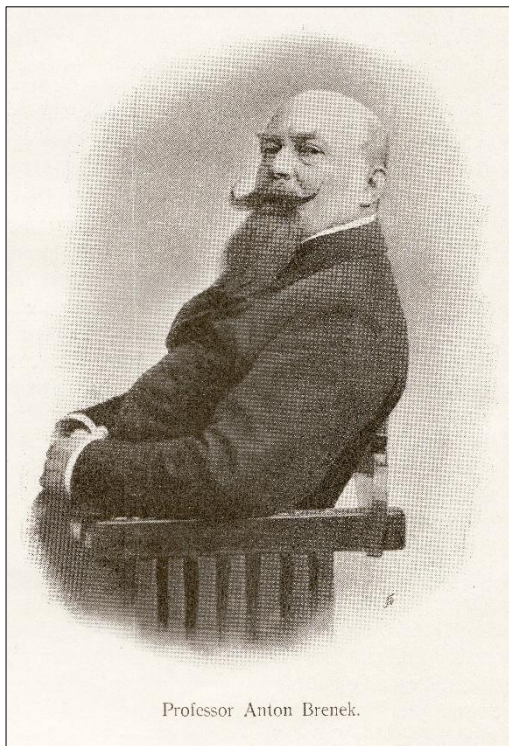
Detail autorské signatury Antona Breneka, foto autor

Břetislava Rérycha (1872–1936), který jsem kdysi obdržel od jeho dcery Květy Rérychové. Ovšem o sochaři tohoto jména jsem nenalezl jedinou zmínku v dostupné literatuře ani na internetu.

Náhoda byla příčinou, že jsem nakonec sochaře, který sochu anděla vytvořil, přece jen vypátral. Při opakovaném fotografování různých detailů architektonických prvků Varhánkovy hrobky jsem mj. z pravé části podstavce odstranil nečistotu. Pod ní se objevila signatura: **Fecit A. Brenek, Wien 1900**. Kdo tedy byl onen sochař, u něhož po úmrtí Karla Varhánka nechali jeho blízcí příbuzní zhotovit sochu anděla?

Anton Brenek, někdy uváděn též Antonín František Břenek, se narodil 23. října 1848 v Brně v rodině tamějšího sochaře Josefa Aloise Breneka, v jehož dílně se vyučil po maturitě na reálném gymnáziu. Studium sochařství absolvoval v letech 1872–1875 na Uměleckoprůmyslové škole ve Vídni a v letech se dále vzdělával 1874–1877 na Akademii výtvarných umění ve Vídni v mistrovské speciálce prof. Kaspara von Zumbusche. S ním spolupracoval už během studia na několika monumentálních pomnících ve Vídni (Marie Terézie, Ludvíka van Beethova).

Po dokončení studia pracoval Brenek jako profesor modelování dva roky na vídeňské technice a poté jako profesor modelování a kreslení na Státní průmyslové škole v Liberci. Od roku 1881 až do svého penzionování v roce 1905 působil ve stejné funkci na Uměleckoprůmyslové škole ve Vídni. V roce 1882 přistoupil k vídeňské Společnosti výtvarných umělců (*Künstlerhaus*), kde roku 1889 pomáhal založit klub plastiků. V roce 1892 obdržel za svou tvorbu stříbrnou státní medaili.

Professor Anton Brenek.

Brenekova tvorba se nesla v duchu neobarokního historismu a v pozdějších letech naturalismu přelomu 19. a 20. století a bývá zařazována k akademickému proudu sochařství. Brenek je přiřazován ke generaci tvůrců vídeňské Ringstrasse, kde po roce 1900 vytvořil čtyři postavy kolosů na budově radnice, reliéfy v atice budovy a sochu Augusta pro zasedací sál říšského sněmu či sochy na průčelí budovy Neue Burg. Ve Vídni dále zhotovil alegorické sochy v nikách rotundy Michaelertraktu v Hofburgu, pomník J. Treitela pro Akademii věd, sochu D. Velasqueze pro Dům umělců a několik soch a plastik na centrálním hřbitově. Kromě sochařské výzdoby budov a kostelů se však Brenek ve Vídni příliš neuplatnil v oblasti volné plastiky. O to úspěšnější byl však, s renomé vídeňského sochaře, v získávání zakázek v rakouských provinciích.

Výraznou příležitost mu poskytlo rodné Brno, pro které realizoval několik významnějších zakázek: pomník císaře Josefa II. před Německým domem na dnešním Moravském náměstí a pomníky básníka F. Grillparzera a starosty města G. Winterthollera v parku na Kolišti. Pomníky císařů vytvořil Brenek též pro Liberec a Nový Jičín (Josef II.), Berndorf a Olomouc (František Josef I.). V Olomouci zpracoval kromě císařova pomníku ještě kašnu s chlapcem na delfínu, v Opavě pomník slezského zemského prezidenta A. von Summera, v Karlových Varech dvě sochy v nadživotní velikosti v portálu úřední budovy... V Černovicích na Ukrajině provedl pomník rektora zdejší univerzity Constantina Tomaszuka, v Bukurešti pak sousoší na portálu pavilonu Jubilejní výstavy, v Terstu dvě sousoší dětí držících císařskou korunu na atice místodržitelství. Brenek vytvářel také portrétní busty (mj. baron Chlumecký, dvorní rada Stork, komorní zpěvák G. Walter, dvorní rada Hallwich) a medailony, rozeseté na různých místech.

Mnoho z Brenekových realizací dnes již, bohužel, neexistuje. Osobnosti, jež Brenek sochařsky ztvárňoval, byly často spojeny s habsburskou monarchií, což v turbulentních dobách po roce 1918 často předznamenalo jejich osud.

Tolik alespoň základní údaje o autorovi anděla na Varhánkově hrobce. Kdo byl zadavatelem díla, lze jen stěží určit. Mohl to být sám Karel Varhánek ještě za svého života, stejně tak jeho blízcí příbuzní – Anbelangovi z Vídně – dědicové jeho průmyslových závodů na výrobu potravinářského sortimentu.

Malá „polenská“ záhada je tedy nakonec rozluštěna. Nabízí se ovšem otázka, z jakých důvodů není skvostné dílo zmíněno v soupisu soch v Brenekově biografii. Že by byla totiž zrovna socha anděla vyráběna z formy sériové, lze s určitostí vyloučit.

Literatura:

Biografický slovník českých zemí. Díl 8. Praha 2007, s. 244–245.

Biographisches Lexikon zur Geschichte der böhmischen Länder. Díl I. München, Wien 1979, s. 143.

Toman, Prokop; Toman, Prokop H.: *Nový slovník československých výtvarných umělců*. Díl I. Praha 2000, s. 109.

Zapletal, Tomáš: *Anton Brenek: pomník Gustava Winterhollera*. Bakalářská diplomová práce. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Seminář dějin umění. Ved. práce Lubomír Slavíček. Brno 2008.

*****

František Půža

Železářství na polensko-přibyslavském panství v 18. a 1. polovině 19. století¹

Výroba a zpracování železa byly na panství polensko-přibyslavském původně v soukromých rukách hamerníků, podpořených značnými vrchnostenskými výsadami. Panské železářské dílny objevují se v listinných památkách později, v době, kdy práce v soukromých dílnách už ochabovala. Poprvé zmiňuje se o nich kupní smlouva na polenské panství, uzavřená roku 1597 mezi prodávajícím Jáchymem Oldřichem z Hradce a kupujícím Hertvíkem Zejdlicem z Šenfeldu. K příslušenství tohoto panství náležely, mezi jinými, také hamry a dýmačky.

Urbář z roku 1636 praví, že na panství jsou železné hamry troje, v nichž se dělá železo k prodeji a jiným potřebám. K tomu bylo 6 dýmaček a 7 stup. V Hamrech se vyhotovilo železa mimo panskou potřebu každoročně za drahně set kop grošů. Porovnáváje rok po roce, mohlo se podle téhož urbáře odprodat železa za 1000 kop grošů míšeňských.

Železné rudy bylo v té době na panství dostatek. Cizí hamerníci měli právo ji za určitý roční poplatek vyvážet. Fiklovský hamerník platil za to do důchodu panského o sv. Jiří každoročně 11 kop gr. míš., z hamru Frenclova 11 kop, z hamru „Přerostlýho“ 22 kop, z hamru Kamenice 11 kop, úhrnem tedy 55 kop gr. míš. O sv. Václavu pak odváděli hamerníci za rudu stejný poplatek jako o sv. Jiří.

---

¹ Příspěvek pochází z písemné pozůstalosti Františka Půži, uložené v Moravském zemském archivu-Státním okresním archivu v Havlíčkově Brodě, fond Půža František, MUDr., Přibyslav (osobní písemná pozůstalost), kart. 3, i. č. 103 – Drobnosti z dějin panství polensko-přibyslavského.

Rozvrat hospodářského života v Čechách, způsobený vyhnáním nekatolíků a zabráním jejich statků, dobrovolným vyhnáním lidí pracovitých a podnikavých, nechtějících se podrobit novým řádům náboženským, způsobil zkázu téměř všech soukromých železářských podniků na polenském panství. Zůstaly jen ony panské, a ty v pozdějších letech též jen živořily.

Železo vyrobené v knížecích Dietrichsteinských železárnách na Polensku nebylo prvotřídní. Nenacházelo proto valného odbytu. Roku 1689 sděluje polenský důchodní kníže Ferdinandovi z Dietrichsteina, že má zdejší železo malý odbyt a že ho proto leží velké množství na skladě. Kníže vybídl hejtmany všech panství, aby se postarali, by kováři a zámečníci odebírali všude železo panské. Nezdá se, že by tato výzva měla žádoucí výsledek. Hejtman z Konic dotazuje se, může-li mu správa hutí dodávat šínové a hřebíkové železo po 5 krejcarech (za libru?). Z Lipníka odepsali, že musí být polenské železo tak dobré a laciné, jako se jinde prodává cizí železo. Jinak že kováři všude si budou stěžovat. V stejném smyslu vyjádřil se hejtman z Mikulova. Mínil, má-li panské železo mít odbyt a prodávat se s prospěchem, je nutno, aby se vyrábělo železo potřebné a upotřebitelné. Na základě těchto náhledů svých úředníků nařídil kníže 19. června 1689 polenskému hejtmanu, aby na společné konferenci polenského hospodářského úřednictva s hamerským písařem v plénu uvážili, nedalo-li by se aspoň v jednom hamru vyrábět železo jemné a tažné, jak si je jednotlivá panství jeho přejí, za mírnější cenu, tak aby se mohlo po odečtení zisku překupníkovy prodávat laciněji než železo štýrské, neboť je jisto, že při stejné ceně dají lidé přednost železu štýrskému, kterému se polenské jakostí nikdy nevyrovná. Mohou-li jinde vyrábět železo dobré, musí se to zkusit i na Polensku.

K zpracování železné rudy bylo zapotřebí stálého přítoku vody a dostatek dříví. Polenské panství oplývalo lesy. Nebyly nikdy měřeny, ale počítalo se jich 83 oddělení, každé okolo 60 korců výměry. Panství mělo v krajině Ranska a Bílku hodně rybníků. Tyto však byly zásobovány přítokem vody z rybníků krucemburských. Aby měly hamry a hutě dostatek vody, hnací své síly, a nebyly odkázány na libovůli majitelů panství krucemburského, dokonce přimělo kníže Ferdinanda z Dietrichsteina, že krucemburské panství koupil a přivtělil do správy panství polenského.²

---

² Pozn. red.: Ferdinand z Dietrichsteina koupil krucemburský velkostatek po smrti jeho dosavadního majitele, knížecího rady a vrchního hejtmána všech dietrichsteinských rodových panství Bedřicha Vavřince Smilkovského

Kolem roku 1740 byla zastavena práce v sobíňovské slévárně, stojící u stejnojmenného rybníka. Slévárny v Ransku dostačovaly totiž vyrobit tolik železa, aby zaměstnaly pět hamrů, a kromě toho rudné jámy nalézaly se v blízkosti panských hutí, kdežto do Sobíňova musela být ruda dovážena.

Roku 1743 pronajal Karel kníže z Dietrichsteina sobíňovskou slévárnu a bílecký hamr královéhradeckému biskupovi Janu Josefu Vratislavovi hraběti z Mitrovic, a to dočasně na jeden neb tři roky k volnému použití k tavení a zpracování železa. Propůjčil mu všechno k tomu potřebné nářadí mimo podlož k vysoké peci, kterou si měl biskup pořídit vlastním nákladem. Po uplynutí nájmu se měl inventář vrátit ve stavu, v jakém byl přejat. Roční nájemné obnášelo 130 zl. Bylo vázáno na určité podmínky. Biskupská správa byla povinna zaměstnávat v najatých dílnách jen knížecí poddané obeznalé v pracích železářských a jim dávat přednost před cizími. Pivo se zde smělo prodávat jen z knížecích, ne z biskupských pivovarů. Nebylo dovoleno prodávat zde vyrobené železné věci v místě, ale na biskupském panství v Chrasti a Chlumu. Ruda a dřevěné uhlí se měla dovážet do najatých dílen z biskupského panství. Potřebovaly-li by knížecí hamry tekutou rudu, měla se jim dodat za náhradu příslušného množství rudy neroztavené. V případě, že by biskup po roce nájem slévárny neprodloužil, měl opravy na hamru a slévárně v tom roce nutně pořídit sám. Kdyby se uvolil nájem prodloužit na tři roky, byla správa polenského panství svolná zjednat první opravy sama. Stupárna zůstala v knížecí správě.

Byly časy, kdy se na polenském panství nacházely v činnosti 2 vysoké pece a 4 hamry. Pro nedostatek odbytu železa byly 1 vysoká pec a 2 hamry zrušeny. Zbývá část udržovala se v chodu, poněvadž nebylo jiného odbytiště dříví. Kdyby mělo panství příležitost přebytek svého dříví jinde zpeněžit, bylo by svoje železářny zavřelo. Vrchní polenského panství Jan Kašpar Khautz vypočítává v roce 1749, že panské železářny vynášejí 4000 zl. ročního příjmu. V případě, že by se v železárnách nepracovalo a dříví se mohlo prodat, vyzískalo by se 1300 zl. za zdělání 13 000 sáhů dříví po 6 kr. Aby se mohlo nepřetržitě dnem i nocí v dílnách pracovat, byla správa panství nucena vydržovat 90 kusů těžkých volů, poněvadž se tato práce od robotujících sedláků nemohla požadovat. Vrchní Khautz tvrdí, že kdyby na jejich místě choval 90 dojníc, s ročním užitekem po 9 zl., získal by 810 zl. Ušetřila by se práce 16 čeledínů, z nichž každý stál ročně 50 zl., a také náklady na sedláře, řemenáře a koláře – ročně 390 zl. Přitom nepřihlíželo se k tomu, že několik

---

z Palmberka, do zemských desk byla koupě zapsána 23. února 1677 – Národní archiv, Desky zemské větší, i. č. 392, fol. S 24.

set robotních povozů je stále zaměstnáno dovážením rudy a že několik tisíc dní pěší roboty vynaloží se na čištění vodních struh a k jiným potřebným pracím. Celkem počítal vrchní Khautz, že zrušením železáren ušetří by na jiné straně 3300 zl. Zbývalo tedy 700 zl. ročně z příjmu železáren, které by se nejspíše získaly prodejem panského dřeva za vyšší cenu, neboť sáh se soukromě prodával až za 1 zl. Železářny nicméně tenkrát, i přes Khautzovo dobrozdání, zrušeny nebyly.

V roce 1769 se prodávalo panské železo šínové (ráfové), prutové (rámové), hřebíkové a plechové, cent po 10 zl., železo lepšího druhu pak cent po 10 zl. 30 kr. Vyráběly se zde roku 1765 i bomby. Toho roku přišel dotaz z Vídně, je-li jich ještě nějaká zásoba na skladě. Z jiných železářských výrobků uvádějí se kotle, pekáče a jiné domácí potřeby. Větší výrobky byly označovány knížecím znakem – jednak, aby byla patrná jejich provenience, jednak jako důkaz, že správa panství ručí za jejich dobrou jakost.

Polenská vrchnost měla vyhrazeno právo vést na celém panství obchod železem tuzemským i cizozemským všeho druhu. Prodejem železa byli pověřeni pojezdny v Borové a obroční na Ransku. V knížecích domech v Jihlavě fungoval privilegovaný prodej železa. Obstarával jej tamější domovník. Překupníky železářských výrobků byli také polenští Židé.

Roku 1767 nabídl se polenský měšťan František Pensa, že od vrchního úřadu pronajme prodej knížecího železa. Kníže zdráhal se počátku jeho nabídku přijmout. Nařídil, aby přibyslavský purkrabí obstaral nový prodej železa v městech Polné a Přibyslavi pro jejich okolí, borovský pojezdny pak aby zřídil prodejnu v druhé části panství, kde sám za nejlepší uzná. Nařízení se však nepotkalo s kýženým úspěchem. Kníže se proto rozhodl, aby prodej železa byl od 1. ledna 1770 do konce roku pronajat Pensovi za těchto podmínek:

- a) nájemce je oprávněn všude na panství v Polné, Přibyslavi, jakož i na vesnicích, mimo majorátní domy jihlavské, nejen sám obchodovat s domácím i cizím železem, ale také je dodávat v obchod řádným lidem. Poněvadž zásoba domácího železa není veliká a také v brzkú dojde, tedy bude nájemce moci prodávat české železo všude na panství.
- b) nikdo kromě nájemce a ty, které on s vědomím panského úřadu ustanoví, není oprávněn na panství obchodovat s železem pod pokutou 3 říšských tolarů a zabavení zboží. Nájemce je proto oprávněn za přispění rychtářů na celém panství pátrat, zda měšťané, Židé, rychtáři, kováři neb jiní poddaní tu a tam nepřivážejí si železo k obchodu a zda formani přijíždějící domů sem podloudně nedovážejí cizí české železo a neprodávají ho kovářům neb jiným lidem.

- c) každý měšťan, sedlák, Žid může ku své vlastní potřebě koupit a převzt si železo ze Žďáru, a to štyrské neb kterékoliv české.
  - d) nájemce a jeho lidé nemají na celém panství polenském dobré české železo prodávat draž než po 4 $\frac{3}{4}$ krejcaru za libru české váhy, aby lidé nebyli nuceni chodit pro ně do Žďáru, Německého Brodu, Choťeboře a jinam. Poněvadž vydány byly generálie, jimiž se zavádí všude v dědičných zemích váha rakouská, měl cenu železa přizpůsobit této váze. Laciněji, než bylo smluveno, železo prodávat mohl.
  - e) nájemce se zavázal platit za tuto výsadu do panského důchodu ročně 75 zl. ve čtvrtletních lhůtách a po 3 letech $\frac{1}{4}$ roku předem ponechat obchod železem panskému úřadu k dalšímu rozhodnutí.
  - f) hamerští mistři v Bílku a v Horkách byli poukázáni, aby dávali mu železo v dobré jakosti, nelomivé, každý kus opatřený knížecím znakem. Nevhodný druh mohl jim nájemce vrátit. Mistři byli zavázáni vyjít mu vstříc a zhotovit mu železné věci toho druhu, jaký u nich objedná pro svůj prodej.
  - g) vrchnost se zavázala dovážet mu železo z Horek a Bílku do Polné neb do jiných míst, vzdálených nejdále 2 míle, robotními povozy.
- Tyto dva poslední body byly v pozdějších nájemních smlouvách vypuštěny.

Po uplynutí prvních tří let byl Pensovi nájem vrchnostenského oprávnění k prodeji železa prodloužen na další tři roky. Prvním lednem 1776 byl vrchnostenský prodej železa pronajat za týchž podmínek, ale za vyšší nájemné 90 zl., třem polenským Židům, stojícím pod ochranou zdejší vrchnosti – Judasovi Löblovi, Israeli Pinkasovi a Samueli Pinkasovi. Roku 1779 najal ho Nathan Pinkas na 6 roků za 150 zl. ročního nájemného. Od 1. ledna 1785 do konce prosince 1787 najal jej Judas Löbl za 105 zl. ročně. Patentem ze dne 8. listopadu 1782 byl obchod železem všeobecně uvolněn. Kdo chtěl mít sklad železa, musel o to požádat povolení politických úřadů.

Železo prodávalo se v drobném též na místě výroby v Polničce a na Ransku. Tento drobný prodej byl roku 1835 zastaven a přenechán krucemburskému Židovi Michaelu Schmiedelovi.

V polovině 18. století učinilo u zájemců rozruch používání uhlí k výrobě železa. Dotkl se i správy polenského velkostatku. Výroba železa zde byla velmi nákladná. Okolní ruda byla chudá na železo a vyžadovala k roztavení spotřebu velkého množství dřevěného uhlí. Na 100 liber železa počítala se zde spotřeba 210 funtů surového uhlí jedlového a borového. Železářny na Rýně přitom spotřebovaly ke stejnému účelu jen 114–130 funtů bukového uhlí. Aby se přesvědčil, co je na pověstech pravdivého, vydal se vrchní Khautz do uhelného kraje. Zajel do Přílepu u Unhoště, patřících pražské kapitule. Co zde spatřil, naplnilo jej

úžasem. Čtyři osoby kopaly zde uhlí z povrchu zemského snadno přístupné; za korec dobytého uhlí obdržely 3 krejcare, okolní kováři a pražští obyvatelé platili však za korec 6 krejcarů a mnozí okolní lidé používali uhlí k topení. Khautz viděl, jaká by to byla pro panství výhoda, kdyby se na jeho území našlo uhlí a lesy by se mohly šetřit. Počal všude na panství pátrat po uhlí, avšak bez výsledku.

Roku 1760 navštívil Ransko zemský měřič Křoupal. U vsi Hluboké našel dle zprávy hospodářského úřadu bohaté žíly kamence a skalice, menší žíly uhlí a dehtu. Roku 1769 poslal nový polenský vrchní Cikán knížeti do Vídně pytel uhlí nalezeného u Hluboké. Kníže dal je zkoušet inženýrem a odepsal, že je kvality dobré. Při dalším pátrání a kopání, které se neslo ne tak do hloubky, jako jen do strany, našla se podle dalších zpráv odeslaných do Vídně také síra a stříbro. Množství vzácnějších minerálů bylo však nepatrné a brzo přestalo se v tom směru pracovat.

Když se snaha vrchního Khautze dopátrat se uhlí na panství nedářila, nabídl roku 1755 hrabě Harrach knížeti uhlí dobývané u Šluknova, kterého se mohlo používat v železných hamrech. Vrchní radil knížeti, že by bylo záhodno celý podnik ve Šluknově osobně zhlédnout. Nepřímo se k této cestě sám nabízel. Při tom poukazoval na svou vynalézavost: má prý stroj, kterým vykoná ve čtvrt hodině více práce, než 24 osob ve čtyřech hodinách. Používá ho prý k vyčerpání vody z důlních jam. Pracuje prý dále na jiném stroji, pomocí něhož bude moci jedna osoba s nepatrnou námahou ze země vyzvednout největší pařezy poražených stromů.

Roku 1758 v únoru poslal Khautz jednoho mladíka do železných hutí za Prahou, aby se tam naučil novému způsobu formování železných hrnců v písku po způsobu Francouzů, kteří v poslední válce v těch hutích hrnce vyráběli.

Panské železářny v Bílku, na Ransku v druhé polovině 18. století neprosperovaly. Jejich správa neuměla využít konjunktury. Zatímco všude jinde železo stouplo vysoko v ceně, prodávalo se na Ransku dřívejším odběratelům za dosavadní nízkou cenu. Správa nechávala úplně nepovšimnuty všechny novější vymoženosti a pomůcky na zvýšení a zdokonalení produkce. Ruda, jak již dříve bylo podotknuto, nebyla prvotřídní, železo bylo špatné jakosti. Jeho výroba byla sice laciná, také se ale lacino prodávala a následkem toho neplatila se dělníkům slušná mzda, takže tito hledali práci jinde. A tak se vedení železáren ve své liknavosti nemodernizovalo, nehledělo k vymoženostem doby, ale se stoickým klidem vedlo panské železářské podniky k jejich zániku.

Roku 1795 se mluví o hamru v Ransku jako o dávno zaniklém. Bílecký hamr byl roku 1790 ve velmi špatném stavu, takže se v něm

nepracovalo. V červnu toho roku hodlal jej najmout Ignác Stránský z Příbyslavi. Nabízel 40 zl. ročního nájmu. Požadoval, aby mu správa knížecích statků zajistila ročně 600 sáhů dříví po 1 zl. 15 kr., za kterou cenu se prodávalo poddaným. Kníže byl ochoten mu hamr pronajmout, když všechny jeho opravy provede sám. Nájemného žádal však 50 zl. předem splatných, hotové placení piva a kořalky a cent kovaného železa dobré jakosti o 6 kr. lacinější než v jiných hamrech. Dříví zajišťoval Stránskému toliko 300 sáhů ročně v blízkých revírech, a to za 1 zl. 30 kr. sáh. Lesní úřad se totiž vyjádřil, že z panských lesů možno mimo obvyklé množství dříví potřebného k hospodářství a k prodeji poddaným odprodat beze škody pouze 300 sáhů. Na tyto podmínky Stránský přistoupit nechtěl. Na opravy musel by prý vynaložit 120 zl. a s 300 sáhy dříví mohl pracovat nenajvýš půl roku. Aby své dobré a zapracované dělníky neztratil, musel by jim zbytek roku platit obvyklou mzdu. Kdyby měl dříví platit ještě draž než poddaní a železo prodávat lacino, musel by se o výdělek dělit s dělníky a vrchností a nezbylo by mu na vlastní potřebu. Polnický nájemce Homoláč nabídl mu místo šichtmistra na svém podniku v Kišladu v Uhrách s ročním služným 600 zl., které přijal.

V prosinci 1790 se ucházel o nájem bíleckého hamru polnický hamernický mistr Jan Wimmer. Když Stránský od nájmu upustil, pronajala správa hamr jistému sedláku, který hamernickému řemeslu nebyl vyučen, hamr zanedbával a nechal pustnout, poněvadž mu byl lhostejný a obtížný. Wimmer se proto nabídl, že ho najme, upraví-li správa statků vantroky a pořídí některé menší opravy. Zdá se, že vrchnost jeho žádosti vyhověla. Dle smlouvy, podepsané vrchním polenského panství Janem Kryštofem Klimpely a Janem Wimmerem, knížetem však nestvrzené, přešel bílecký hamr v lednu 1791 do šestiletého nájmu polnickému pachtýři hamru Wimmerovi za roční plat 50 zl. předem splatných. Nájemní smlouvou zavazoval se potřebné pivo, víno a kořalku brát jenom od polenské vrchnosti a hned za ně platit. Dále se zavazoval vlastním nákladem udržovat v náležitém stavu inventárně předané hamernické potřeby a nářadí a po uplynutí doby nájmu je všechny „*in quanto et quali*“ odevzdat. Přebývajícím hamernickým nářadím od něj bude při té příležitosti buď odkoupeno, nebo mu ponecháno k jeho dalšímu užívání. Wimmer se uvolil prodávat cent kujného železa k potřebě vrchnosti o 6 kr. levněji, než se v jiných hamrech prodávalo soukromníkům. Vrchnost mu zajistila ročně 300 sáhů měkkého dříví oproti hotovému zaplacení a tolik stavebního dříví, kolik bude potřebovat k údržbě a opravám hamru. Toto dříví byl povinen sám si odvézt z místa, kde mu je revírník vykázal. Oběma smluvním stranám bylo vyhrazeno nájem půl roku předem vypovědět.

Po uplynutí šestiletí smlouva s Wimmerem o pronájmu bíleckého hamru prodloužena nebyla, nýbrž hamr byl pronajat Janu Antonínu Matyáškoví. Ten zde vydržel jen několik měsíců a asi za půl roku odsud utekl. Hamr byl poté na panský náklad 2341 zl. 28 kr. téměř od základů znovu upraven a od 1. ledna 1799 pronajat Janu Antonínu Radvanovskému, měšťanu a obchodníkovi s železem v královském městě Německém Brodě, a to na dobu čtyř let, tj. do konce prosince 1802. Po uplynutí nájmu byl Radvanovský zavázán hamr s veškerým příslušenstvím a vnitřním zařízením podle inventáře předat správě knížecích statků. Nájemného se uvolil platit ročně 140 zl. předem. Aby svůj nájem mohl řádně platit, bylo mu dovoleno na svůj náklad a pod dozorem vlastního šichtmistra svými placenými lidmi v Ranském revíru na místech mu vykázaných správou panství a lesním úřadem vydobýt si 3000 vozíků železné rudy. Rudu si pak mohl na vlastní náklad dovést do kterékoli tavírny, neboť na panství žádná nebyla. Získanou litinu byl však povinen dopravit zpět na panství do bíleckého hamru a zde ji zpracovat na kujné železo. Nájemní smlouvou byl dále zavázán brát veškeré nápoje, pivo, víno a kořalku z panských hostinců proti hotovému zaplacení a ne odjinud, a to pod trestem 10 říšských tolarů. Veškeré menší opravy na hamru byl povinen pořídit si sám. Potřebný materiál mu však knížecí vrchnost dodala. Tato mu přenechala ročně i 400 sáhů měkkého dříví po 1 zl. 42 kr. hotově splatných. Dovoz dřeva a vyrobeného dřevěného uhlí musel si zprostředkovat sám. Zárukou za řádné plnění nájemních podmínek položil Radvanovský celé své jmění in genere, in specie pak svůj dům čp. 1 v Německém Brodě.

Po uplynutí nájemní doby se Radvanovský o bílecký hamr už neucházel. Správa knížecích statků ho proto od 1. ledna 1803 pronajala Janu Nádhernému, statkáři v Kamenici, na neurčitou dobu s výpovědní dobou jednoho roku. Nájemní podmínky byly tytéž jako u předchůdce. Nový nájemce vymínil si toliko, aby panské rybníky, určené k lovení po třech letech, lovily se v tom pořadí, že nejprve přijde na řadu mlýnský rybník v Bílku, pak hamerský a v třetím roce rybník Špetlovský, čímž se docílí, že voda bude moci stále z jednoho do druhého přitékat a hamr bez velké přestávky pracovat.

Roku 1795 nabídl se šichtmistr Ignác Loubal z Bienenthalu (?), že zaniklý hamr na Ransku svým nákladem za jistých podmínek znovu vybuduje. Měl v úmyslu zřídit zde u hráze Ranského rybníka tavírnu rudy. Vyžadoval k tomu účelu terén pod rybníkem s panskou myslivnou, kůlnu na dřevěné uhlí a skládku pro rudu. Získanou litinu hodlal zpracovat ve dvou hamrech na prutové železo a v jednom hamru na ozubové železo. Tento hamr projektoval u hráze Podměstského rybníka. Hamry na prutové železo měly stát u Řeckého rybníka a u velkého

rybníka Ostrolovského. Kdyby výkonnost tavírny tomu dovolovala, mínil u Špetlovského rybníka postavit ještě třetí hamr na prutové železo. Měl vypočteno, že veškerý náklad bude obnášet 12 000 zl. Od správy panství požadoval volné používání vody zmíněných rybníků, když by přitékající voda dlouho trvajícím suchem zanikla, a dále volné dobývání rudy v panských i soukromých dolech, kromě těch, které byly přepuštěny žďárskému panství. Stavební dříví požadoval od panství za plat, dříví k nářadí a roubení zdarma. Dříví k pálení uhlí vyžadoval ročně 4000 sáhů a nabízel 1 zl. 30 kr. za sáh, splatných však až na konci roku, poněvadž teprve v tuto dobu ho může obrátit *in usum fructum* (v užitek). Přál si dále, aby mu panství zaručilo ochranu lidí u něho zaměstnaných před odvodem k vojsku, aby mu dodávalo z obročního a purkrabského úřadu veškeré viktualie za sníženou cenu, sud piva z pivovaru za 9 zl., a aby měl dovoleno brát vápenec ke stavbě ze žďárského hamru a jej vypalovat v panské vápenici.

Mlýny řecký a na hrázi rybníka Ostrolovského byly svého času emfyteuticky prodány.³ Nyní, kdy na jejich místech měly povstat železné hamry, bylo je nutno odkoupit. Loubal, který veškeré své jmění chtěl uložit do stavby, žádal, aby vrchnost sama je vykoupila. Zavazoval se platit do panského důchodu ode dne započetí prací v tavírně ročně ze všech dílem 500 zl., mlýny vynášely 80 zl. emfyteutického úroku a nájemce nemohl z nich ničeho k železářskému průmyslu potřebovat.

Loubalův návrh byl vrchností odmítnut. Lesní úřad mu nemohl zajistit víc než 400 sáhů dříví nad obvyklou panskou potřebu. Vrchnost se zdráhala převzít zpět emfyteuticky prodané mlýny. Poukazovala také na to, že Podměstský rybník nemá žádného jistého přítoku a že je možno jej proto použít jen buď k násadě rybiho plodu, nebo ho upravit na louku.

Železářství na Ransku poté na několik roků zaniklo. Roku 1809 kníže František Josef z Dietrichsteina, odcházející ve službách císařských na několik roků do ciziny, předal dnem 1. května generální plnou moc ve věcech právních, politických i ekonomických na všech svých statcích baronovi Ignáci z Leykamu. Ve svůj hospodářský program pojal tento zmocněnec též myšlenku na obnovení železářských závodů na polenském panství. K tomu účelu se baron Leykam rozhodl vystavět buď u mlýna při rybníce Řeka, nebo v Ransku vysokou pec. Vyrobené železo hodlal zpracovat prozatím ve dvou hamrech v Ransku a v Bílku. Kámen na stavbu vysoké pece, která dle konečného rozhodnutí měla stát v Ransku, byl brán z hráze Podměstského rybníka, který byl roku 1811 vysušen a proměněn v pole a louky. Cihly se braly z cihelny v Nové Vsi.

---

³ Přenechány za poplatek do dědičného nájmu.

S cihlářskými dělníky byla smluvena cena 6 zl. 30 kr. za 1000 kusů cihel. Stavba vysoké pece byla dokončena roku 1814.

Baron Leykam počal roku 1811 pracovat v hamru v Bílku. Aby mohl být tento hamr uveden v činnost, opatřil krucemburský Žid 200 centů starého železa po 24 zl. i s dovozem do Bílku. Inspektor Leykam slíbil opatřit 100 centů starého železa z Vídně. Od pachtýře železáren ve Veveří na Moravě Jana Vaníčka bylo získáno 1000–1200 centů surového železa, čímž měla být kryta jednoroční potřeba bíleckého hamru.

V pozdějších letech postavil baron Leykam ještě jiné hamry. Roku 1816 získal mlýn u rybníka Řeky, aby zde postavil hamr. V noci ze 17. na 18. dubna 1829 však tento hamr vyhořel. Vůbec byl oheň v panských hamrech častým hostem. Dne 30. ledna 1816 vyhořel hamr na Ransku. Hamr Pobočný, stojící u rybníka téhož jména, vyhořel roku 1833. Roku 1815, za vrchního panství Ludvíka Fišera, pronajala polenská vrchnost hamry ve Vlastějovicích na čechtickém panství poblíž Dolních Kralovic. Vyhořely ještě téhož roku dne 7. října 1815. Od roku 1828 přináležely k polenskému panství též hamry v Polničce. Případly sem dědictvím manželky panujícího knížete Josefa Gabriely Vratislavovny z Mitrovic.⁴

Prvním ředitelem železáren na Ransku připomíná se roku 1814 Jiří Senger. Náležel mu vrchní dohled na vysoké pece, hamry, na doly a mlíře. Měl se starat o stálý přívoz rudy, uhlí a vápna k vysoké peci a k hamrům. Obstarával prodej železa ve velkém i malém. Do jeho správy byly i svěřeny peníze. K pomoci měl aktuára, který vedl také ruční pokladnu s obnosem nejvýše 500 zl.

Dozor nad provozem vysoké pece, hamrů, dolů a všelijakými zásobami měl šichtmistr. Šmelcíř se svými dvěma tovaryši obdrželi mimo platu k obživě od ranského dvora bezplatně 4 míry⁵ pole, šmelcíř 2 a každý tovaryš po 1 míře na pěstování zelí, řepy a brambor. Horní vrchní lezec měl k bezplatnému používání 1 míru, tesař v ranském hamru 1 míru, Kunstmeister (umělecký mistr) 1 míru, ranský kovář v hamru a 2 tovaryši 4 míry, každý uhlíř 1 míru, bílecký hamerský mistr podobně jako ranský se 2 tovaryši 4 míry pole.

Hamerský kovář byl zodpovědný za celé zařízení hamru, vnitřní i zevnější. Především měl nařízeno, aby dbal na oheň. Ze 100 liber

---

⁴ Železné hamry a panský dvůr v Polničce povstaly z bývalého záměčku, sídla panského. Po zdolání povstání českých pánů na Bílé Hoře byl záměček z císařského rozkazu odňat a věnován městu Žďáru na odškodněnou v bouřích náboženských utrpěných škod. V těžkých dobách vypůjčovali si měšťané peníze od pana Augustina Leiského z Rosenbachu, bydlícímu ve Žďáře „na Tvrzi“. V náhradu za učiněný dluh dali měšťané obdržený záměček panu Leiskému.

⁵ Míra neboli měrice = plošná měrná jednotka, odpovídá 1918,21 m² čili 535 čtverečních sáhů nebo $\frac{2}{3}$ korce či $\frac{1}{3}$ jitra.

surového železa měl odevzdat 78 liber kujného. Na opravy a udržování ohniště, náradí, lopat apod. obdržel ročně 20 zl. a dále 1 cent a 50 liber⁶ ordinárního železa; štyrské ocele pak kolik potřeboval na opravu a doplňování nástrojů, však s vědomím a schválením dohlédajícího úředníka. Loje k mazání měchů dostával týdně $\frac{2}{4}$ libry. Mzda za zpracování 1 centu železa na ráfy, mříže, pluhy, šíny apod. činila 2 zl. 30 kr. (původně bylo určeno jenom 1 zl. 40 kr., pak byl plat přizpůsoben železárnám u Nového Města na Moravě).

Povinností úředníků bylo dbát, aby hamerník odváděl do skladu železo tuhé, dobře zpracované, dobré jakosti. Bylo nařízeno, aby v týdně zpracované železo bylo vždy v pátek ráno vrchním hejtnanem a respicientem hamrů na kovářské na čtyřech stranách vyzkoušeno, odváženo a odvedeno do přibyslavského skladu. Kdyby některé kusy nevyhovovaly a zdály se být surovými, měly být hamerskému mistru vráceny, který je měl smíchat s lepšími a převařit. Ke zpracování 1 centu železa bylo připuštěno 11 tunek uhlí (každá tunka obsahovala 1 $\frac{1}{2}$ dolnorakouské míry vrchovatě měřené). Za ušetřenou tunku obdržel mistr 15 kr. Kdyby některý mlynář nebo někdo jiný donesl do hamru k opravě železné nádoby, tu musel každý nejdříve žádat o svolení u respicienta, zaplatit za každou tunu uhlí 1 zl., za promeškanou hodinu práce 5 zl. a mimo to smluvit se s mistrem o odměně za práci (dělo se to asi proto, aby těmito těžkostmi a náklady odstrašení jednotlivci a soukromníci nezdržovali práci hamerníků).

Jak byli zaměstnanci železáren honorováni? Když odcházel ředitel Václav Jettel roku 1839 do penze, byla mu vyměřena ve výši 500 zl. Přesídlil, jako většina panských penzistů, do Jihlavy. Adjunkt šichtovního úřadu Gustav Jettel měl roku 1834 služné 400 zl. v peněžích a deputát 80 liber másla, 50 liber sýra, 80 liber soli, 4 míry pšenice, 18 mír žita, 3 míry ječmene, 2 míry hrachu, 6 sudů piva, 100 liber kaprů, 2 sáhy tvrdého a 16 sáhů měkkého dříví a k užívání 1 míru pole. Hutní tesař měl stálého ročního platu 48 zl., dále deputát 1 sud piva, 12 mír žita, 2 míry ječmene, 1 míru hrachu, 4 sáhy dříví a byt v budově hutního truhlářství. Vrchní lezec, který měl na tarost dohled na dolech panství polenského a později o vojnoměsteckého a veselského na Moravě, dostával plat 96 zl., 4 míry pšenice, 12 mír žita, 3 míry ječmene, 50 liber másla, 40 liber tvarohu, 40 liber soli, 4 sudy piva, 6 sáhů měkkého dříví a 48 kr. cestovních diet.

(pokračování)

---

⁶ Není jasné, zda jde o centy a libry rakouské, nebo české. Cent (centýř) rakouský obnášel 56,006 kg a libra 560,06 g, český cent obnášel 61,6 kg a libra 53,7504 g.